

İrfan və mənəviyyatın həyatımızdakı rolu

Müəllif: Əhməd Hüseyin Şərifli¹

Tərcüməçi: Rauf Musayev²

Məqalənin qısa xülasəsi

Məqalədə irfan və mənəviyyatın insan həyatındakı rolu haqda bəhs edilmişdir. Həmçinin, şühudi idrakların çoxluğuna və müxtəlifliyinə diqqət çəkilmiş, amma onların hamısının irfan olmadığına təkid edilmişdir. İrfanın əslində, Allah-taalanın, Onun Adlarının, Sifətlərinin və Fəllərinin şühudi və batini idrakından ibarət olması vurğulanmışdır. Bu məqalədə, məhz belə bir həqiqi irfanın insan həyatındakı roluna toxunulmuş, araşdırılmışdır.

İrfanın Mənası

“İrfan” və “idrak” sözləri lüğətdə “tanımaq”, “dərək etmək” mənasındadır. Amma terminologiyada fərqlənilir. İdrak hər növ tanımağa və dərəkə aid olunur. Amma irfan isə daxili “intüsiya” (şühud) və batini tapıntı və dərək vasitəsilə hasil olan xüsusi idraktır. Buna əsasən, irfani idrak əqli idrakdan fərqlənir. İrfani idrak məfhumlar, sözlər və zehni surətlər növündən deyil.

Əksinə, kəşf etmək və əldə etmək növündəndir. Əlbəttə, belə bir “tapıntı” hər bir kəs üçün asanlıqla əldə olunmur. Belə bir dərəkə yetişmək üçün xüsusi mərhələlər qət etməyə, “riyazət”lər (nəfslə mübarizə) yerinə yetirməyə və mənəvi məşğələlərə ehtiyacımız var. Bu mənəvi məşqlər və “Seyri-Suluk” metodları və yolları “Əməli-İrfan” adlanır. Əlbəttə, əməli-irfan başqa bir termin olaraq bu mərhələləri qət etməyə deyilir.

1. İmam Xomeyni Təhsil və Araşdırma İnstitutu, Qum, İran, sharifi@sharifi49.ir

2. Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran, rauf-imranoqlu@yandex.ru

Yəni Allahın, Onun Adlarının, Sifətlərinin və fellərinin intiutiv (şühudi) dərkinə yetişmək üçün əməli şəkildə məşğul olan bir şəxsin yoluna, seyri-sulukuna “Əməli-İrfan” deyilir. Əməli-irfanda, tövhidin bütün mərhələlərində intiusiya (şühud) məqamına çatmaq üçün salikin özünün, aləmin və Allahın qarşısında vəzifəsinin nə olmasından, hansı nöqtədən başlamalı, hansı mərhələləri, mənzilləri və məqamları arxada qoymasından, hansı mənzildə ona hansı halların üz gətirməsindən, hər bir mənzil və məqamın zərəri və bu zərərlərlə mübarizə yollarından danışılır.

Az fərqləri¹ olsa da əməli-irfan əxlaq elminə çox bənzəyir. Daha gözəl təbirlə desək, əməli-irfanı bəzən, “fəlsəfi-əxlaq” və “nəqli-əxlaq” müqabilindəki “irfani-əxlaq” adı ilə tanınan əxlaq növündən hesab etmək olar. Digər əxlaqi təhqiqatlara nisbətən onun fərqləndirici xüsusiyyəti, insanın vücudi təkamülünü yalnızca üfüqi müstəvidə yox, əksinə, buna əlavə olaraq şaquli müstəvidə də inkişafının olduğunu deyir. İddia edir ki, insanın şaquli istiqamətdə təkamülünü onun öz ixtiyarına qoyur və onu nəbat (bitki) və heyvan mərtəbəsindən insani, mələk və ilahi mərhələyə çatdırır.

Buna əsasən, nəqli və əqli əxlaqda şəxsin əxlaqlı olması üçün məntiqi ardıcılığın və bir-birinə söykənən nizamın varlığı zəruri deyil. Amma irfani-əxlaqda xüsusi dərəcələndirmə və mərhələləri bölmə ilə üzbə-üzük. Xacə Abdullah Ənsarinin (396-481 h.q.) yazdığı “Mənazilus-Sairin” kitabı əməli-irfan və ya irfani-əxlaq kitablarının ən məşhurdur.²

1. M. Mütəhhərinin bu haqda nəzəri ilə tanış olmaq üçün bax: “Əsərlər Məcmuəsi” kitabı, 14-cü cild.

2. Buna əlavə olaraq, “Tavusul-Fuqara” (fəqirlərin tавusu) ləqəbi ilə tanınmış Əbu Nəsr Sərracın (vəfat: 378 h.q.) “Əllümə-fi-Əttəsəvvuf”, Əbu Talib Məkkinin (vəfat: 386 h.q.) “Qutul-Qulub fi Müamilətul-Məhcub və Fəsfı Tariqil-Murid ilə Məqamit-Tövhid”, İbn Sinanın (370 -428 h.q.) ariflərin məqamı haqqında yazdığı “Əl-İşarat” kitabının 9-cu bölməsi, Əbul-Qasim Quşeyri Nişapurinin (377-465 h.q.) “Risələtul-Quşeyriyyə”, Xacə Nəsirəddin Tusinin (fəvat: 672 h.q.) “Ovsaful-Əşraf” kitabları əməli-irfana, yaxud irfani-əxlaqa aiddir.

Eyni halda, belə idrakı dadan şəxslər ola bilər ki, bunu başqalarına izah etmək, onları da özlərinin bu mənəvi təcrübə, batini intuisiyası (şühud) ilə tanış etmək istəsinlər. Belə olan halda onların məfhumlardan, zehni surətlərdən, sözlərdən istifadə etməkdən başqa yolları yoxdur. Çünki sözlərdən və məfhumlardan istifadə etmədən öz mənəvi təcrübələrini başqalarına çatdırma bilməzlər. İntuitiv (şühudi) idrak şəxsi, fərdi idraktır və onu heç bir şəkildə olduğu kimi başqalarına ötürmək olmur.

Yalnız sözlərdən və zehni surətlərdən istifadə etməklə onun haqqında başqalarında təsəvvür yaratmaq olar. Belə bir işə “Nəzəri-İrfan” deyilir. Buna əsasən Nəzəri-İrfan, “Hüzuri” (vasitəsiz) elmdən “hüsuli” (vasitəli) elm almaqdan və hüzuri elmi, batini intuisiyanı (şühudu) söz qəliblərinə, zehni məfhumlara tökməkdən ibarətdir.¹

Hərçənd ki, irfanın öz inkişafının ilkin mərhələlərində və yaranmasının ilk əsrlərində daha çox Əməli-İrfan dediyimiz formasında yayılmışdı. Amma bu elm də həmçinin xüsusi dəlillərə əsasən get-gedə nəzəriləşmiş və aləmə, insana, Allaha özünün xüsusi baxışı ilə fəlsəfə və kəlam elmi ilə yanaşı fikri və nəzəri sistem irəli sürən bir elm kimi çıxış etdi.

Buna görə də Nəzəri-İrfanda varlıq, Allah, insan və onun son taleyi haqqında danışılır. Ölbəttə, nəzəri-irfan fəlsəfə, kəlam, Quran və hədislə rabitədə olan fənnlərarası bir elmdir. Necə ki, əməli-irfan da fənnlərarası elmdir, çünki fiqh və əxlaqla rabitədədir.

Ola bilər ki, “İrfan termini müqəddəs bir termindir və onu hər hansı bir şəkildə metafizik məsələlər, yaxud fəvqəl-təbii qüdrətlər haqqında danışan hər bir məktəbə və qrupa aid etmək layiq deyil” deyilsin.

1. “İslam İrfanı axtarışında”: Misbah Yəzdi.

Əlbəttə, doğrudur ki, bu gün bizim cəmiyyətdə və iranlıların camaatarası dilində “irfan” və “arif” müqəddəs və ehtiramlı sözlərdir¹ və onları hər bir şəxsə, hər bir qrupu aid etmək olmaz. Amma əvvəla, bu termin elm müstəvisində “həqiqi” və “yalan” irfanın hər ikisinə də aid olur, ikinsici isə, öz-özlüyündə müqəddəs olsa da, sonralar onun üçün saxta əvəzləyicilər yarandığına görə onlara da aid olunmuşdur.

Buna görə, irfan termini bir çox mənaları və Allahsız irfandan tutmuş dini və həqiqi irfana qədər bir sıra cərəyanları əhatə edir. Buna əsasən, irfana maddi və dünyəvi baxışları da həmçinin bir növ irfan hesab etmək olar və bu termini münaqişəsiz onlar haqqında da işlətmək olar. Necə ki, din termini də bəzən, məsələn “Marksizm” kimi əsas məqsədi dinə zidd olan məktəb və cərəyanlar haqqında da işlənir və yaxud, Quranın təbiri ilə desək, Peyğəmbərə (s) müxaliflərin və kafirlərin məsləkləri də din adlanır: “Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə” (Kafirun-6). Bu məsələnin həqiqi dinin müqəddəsliyi ilə ziddiyyəti yoxdur.

1.2. Təsəvvuf (sufizm)

“Təsəvvuf” və “irfan” sözləri bir çox yazılarda eyni mənalı kimi götürülür. İki müxtəlif söz olsalar da, amma bir həqiqətin izahı üçün istifadə olunur. Bəziləri isə təsəvvufu “İslam-İrfanı” ilə eyni mənalı götürür. Buna əsasən, “məsihi təsəvvufu”, “yəhudi təsəvvufu”, “hind təsəvvufu” kimi birləşmələri düzgün hesab olunmur. Bu gün, bu termin şərqsünaslar və islamşünaslar cəmiyyətində yayılmışdır. Onlar təsəvvuf və sufizm haqqında danışanda İslam irfanından başqasını nəzərdə tutmurlar.

1. Buna görə də irfan bir çox mənfəət güdən və fürsət axtaranların diqqətində olmuşdur. Onlar camaatın irfana və ariflərə ehtiramla yanaşmasından istifadə edərək özlərini irfan əhli, mərifət müridləri kimi göstərir, sadləvh insanları öz ətraflarına toplayırlar ki, özlərinin iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni mənfəətlərini əldə etsinlər.

Əlbəttə, şiə cəmiyyəti arasında təsəvvuf mənfi yüklü mənə daşıyır, amma irfanın müsbət mənası var. Nəzərə çarpır ki, təsəvvufun mənfi yükü hicri 11-ci əsrdən və Sədrül-Mütəəllihin Şirazi (Molla Sədra: vəfatı 1050 h.q.), Molla Məhəmməd Tahir Qumi (vəfat: 1098 h.q.), Molla Məhəmməd Baqir Məclisi (1038-1111 h.q.) kimi şəxsiyyətlərin sufilərlə şiddətli müxalifətçiliklərindən sonra yayıldı. Bu zamandan sonra, irfan sözü müqəddəs sayıldı və həqiqi ariflərə aid olunur. Amma təsəvvuf sözü mənfi mənə kəsb etdi və daha çox özlərini arif kimi görtərənlərə, yaxud yalançı irfanlara haqqında işlənir. Hələ də şiə arasında bu terminlərin bu mənada işlənir. Buna əsasən, Molla Hüseynqulu Həmədani, Qazi Təbatəbai, Əllamə Təbatəbai, İmam Xomeyni kimi şəxsiyyətləri heç vaxt sufi adlandırmırıq, əksinə, onlara arif deyirik.

Şəhid Mütəhhəri də bu iki terminin fərqlənməsinin “irfan”ın ariflərin əməli mədəniyyətlərinə, “təsəvvuf”un isə onların ictimai yönələrinə işarə etdiyində olduğunu deyir. İzahı: Ariflər müfəssirlər (təfsirçilər), müəddisən (hədisçilər, hədis alimləri), mütəkəllimlər, fəqihlər, ədiblər və şairlər kimi İslam aləmindəki başqa təbəqələrin əksinə olaraq, mədəni bir təbəqə olmalarına və əməli və nəzəri hissələrə bölünən “irfan” adlı bir elm yaratdıqlarına əlavə olaraq, ictimai bir təbəqə də formalaşdırdılar.

Ariflərin zövq müxtəlifliklərinə baxmayaraq, onlara müəyyən düşüncələr sisteminə malik olan, hətta başqaları ilə rabitədə, yaşayışda, geyimdə, üst-başlarına diqqətdə özlərinə məxsus yolları olan, xüsusi ibadət mərkəzləri və s. kimi şeylərə malik olan bir-birinə bağlı ictimai bir təbəqə kimi baxmaq olar. Bu təbəqə nə zaman mədəni bir qrup kimi nəzərə alnsa, “arif” və nə zaman ictimai yönələrinə işarə olunsu, “sufi” adlanırlar.¹

1. Mütəhhərinin “Əsərlər Məcmuəsi”, 14-cü cild.

Bu təbəqənin “sufi” və bu cərəyanın “təsəvvuf” adlanmasının səbəbi haqqında bir çox sözlər deyilimişdir:

1. “Yun” paltar geyinmək,
2. “Siffə” səhabələrinə oxşarlıq
3. daxili paklığa sahib olmaq,
4. İlahi dərgaha yaxın olanların (müqərriban) birinci cərgəsində yer almaq,
5. “Sufanə” kimi səhra bitkiləri ilə qənaətlənmək,
6. “Sufya”dan (hikmət) bəhrələnmək kimi səbəblərin hər biri müsəlman təhqiqatçılardan bir neçə nəfərin vasitəsilə bu təbəqənin belə adlanmasının izahında gəlmişdir.¹

Bəziləri sufi sözünün tarixini İslamdan öncəki dövrlərə qədər aparmışlar. Amma hicrətin 2-ci əsrində bu termin mövcud olması dəqiqdir.

Təsəvvuf və sufinin həqiqətinin izahı üçün müxtəlif təriflər qeyd olunmuşdur. Söhrəvərdi “Əvariful-Məarif” kitabında təsəvvuf böyükklərinin nəzərlərinin təsəvvufun həqiqəti haqqındakı nəzərlərinin mindən çox olduğunu deyir. Buna əsasən, irfan və təsəvvufun rabitəsinin bəyanı üçün əvvəlcə gərək təsəvvuf haqqında öz məqsədini açıqlayaq. Həqiqət budur ki, sufilərin böyükklərinin qeyd etdiyi təriflərin bəzilərində təsəvvufun irfanla, əsasən də əməli-irfanla fərqi yoxdur. Misal olaraq, Məruf Kərxî təsəvvufun tərifində deyir: “Təsəvvuf – həqiqətlərin əxz olunması, incəlikləri söyləmək və xalqın əlində olanlardan naümid olmaqdır”.²

1. “Kəşfül-Məhcub” – Əbül-Həsən Əli ibn Osman Hucveyri, “Risaleyi-Quşeyriyyə” – Abdulkərim Quşeyri, “Əl-Lümə Fi-Təsəvvuf” – Əbu Nəsr Sərrac Tusi, “Əvariful-Məarif” – Ömər İbn Məhəmməd Söhrəvərdi, “Əsasul-Bələğət” – Məhmud ibn Ömər Zəməxşəri, “Təhqiqum-Ma Lil-Hİnd” (c. 1) – Məhəmməd ibn Əhməd Əbu Reyhan Biruni, “Hilyətul-Övliya və Təbəqatul-Əsfıya” (c. 1) – Əhməd ibn Abdullah Əbu Nəim, “Tarixi İbn Xəldun” (c. 1) – Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn Xəldun, “Misbahul-Hidayə” – İzzəddin Mahmud ibn Kaşani.

2. “Təzkirətul-Övliya”: Fəridəddin Əttar Nişapuri.

Cüneyd Bağdadi deyir: “Təsəvvuf – cəmiyyət ilə olan zikr, dinləməklə olan vəcd və itaət etməklə olan əməl idi”.¹ Yaxud digər bir yerdə belə demişdir: “Təsəvvuf – heç bir birləşmə olmadan Allahla bir yerdə olmaqdır”.²

Yaxud da Əbu Məhəmməd Cərir (vəfat: 311 h.q.) təsəvvufun tərifində deyir: “Təsəvvuf – hər bir ali xasiyyətə daxil və hər bir alçaq xüsusiyyətdən xaric olmaqdır”.³ Əbülhəsən Nuri demişdir: “Təsəvvuf – bütün nəfsi ləzzətləri tərk etməkdən ibarətdir”.⁴ Şibli deyir: “Sufi o kəsdir ki, iki aləmdə Allahdan başqa heç bir şeyi görməsin”.⁵

Əbu Səid Əbul-Xeyr “Təsəvvuf nədir?” sualının cavabında dedi: “Allah-taalanın əmr və nəhyi müqabilində səbir etmək (itaətə səbir) və İlahi qəzaya razı və Ona təslim olmaqdır”.⁶ Başqa bir yerdə də “Sufi kimdir?” sualının cavabında belə deyir: “Fikrində olandan çəkinmək, əlində olanı vermək və sənə gələcək şeyi axtarmamaqdır”.⁷ İbn Ərəbi “Təsəvvuf nədir?” sualının cavabında deyir: “Təsəvvuf şəriətə zahirən və batinən əməl etməkdir və bu, gözəl əxlaqdır”.⁸ Başqa bir yerdə deyir: “İlahi əxlaqla zinətlənmək təsəvvufdur”.⁹ Seyid Heydər Amuli yazır: “Təsəvvuf – sözdə, əməldə, düşüncə və halda İlahi əxlaqla zinətlənməkdir”.¹⁰ Sufilərdən birinə mənsub olan bir şeirdə təsəvvuf belə nəzmə çəkilmişdir:

Təsəvvuf dörd sözdən artıq bir şey deyil,
“Ta”, “Sad”, “Vav”, və “Fa”.

1. “Risaleyi-Quşeyriyyə”.

2. “Misbahul-Hidayə və Miftahul-Kifayə”.

3. Həmin yerdə.

4. “Kəşful-Məhcub”.

5. Həmin yerdə.

6. “Əsrarut-Tövhid fi Məqamatiş-Şeyx Əbi Səid”: Məhəmməd ibn Munəvvər.

7. Həmin yerdə və “Nəfəhatul-Üns”də.

8. “Əl-Futuhatul-Məkkiyyə”: Muhyiddin ibn Ərəbi, c. 2.

9. “Əl-Futuhatul-Məkkiyyə”, c. 2.

10. “Cameul-Əsrar və Mənbəul-Ənvar”: Seyid Heydər Amuli.

Fəridəddin Əttar Nişapuri təsəvvufun tərifində belə yazır: “Təsəvvuf nədir? – Səbirlə istirahət etmək, bütün aləmdən tamahı çəkməkdən ibarətdir”.¹

Aydındır ki, əgər təsəvvufdə məqsəd bu böyük alimlərin sözlərində deyilən mənə olsa, bu tərlərə olunan bəzi bir sıra cüzi iradları nəzərə almasaq, onun irfanla fərqi olmayacaq və heç bir müsəlman alimi onunla müxalif ola bilməz. Əgər “Misbauhl-Hidayə və Miftahul-Kifayə” kitabında deyildiyi kimi – “Sufilərdən məqsəd “Vasilan” (vusala çatanlar), “Kamılan”dır (kamillər şəxslər) və Quran onlar haqqında “Müqərriban” (yaxın olalar) və “Sabıqan” (öndə olanlar) deyər təbir edir. Onlar nəinki yalnızca bir ad olaraq rəsmi şəkildə başqalarından fərqlənən şəxslərdir.

Kim Allahın “müqərrəb” (yaxın) bəndələri və kamal cərgəsinin öndə olanlar ərəcəsinə çatarsa, təriqət böyükləri və həqiqət sahibləri onu sufi adlandırırlar, istər rəsmi şəkildə sufi adlansınlar istər adlanmasınlar.” –olarsa, belə olan halda nəinki onunla müxalif olmazlar, əksinə, hamılıqla bərabər gərək o yolda çalışsın. Amma əgər təsəvvufu nümunəsi ilə tərif etsək, sufi kimi tanınan bir çox şəxslər haqqında belə tərif elmi və əməli olaraq onlara aid olmaz. Onlar nəinki şəriətə əməl etməzlər, hətta öz müridlərini də əməldən çəkindirirlər. Nəinki dünya və maddiyyatdan qaçmırlar, uzaq durmurlar, əksinə həmişəməl-mülk toplamaqdadırlar. Nəinki yalnızca bütün aləmdən tamahlarını kəsmirlər, hətta bütün aləmə tamah salmışlar. Nəinki yalnızca ad-sandan qaçmazlar, hətta onların bütün səy və nigarançılıqları ad-sandır, dükan açmaqdır.

Nəinki öz günahlarına tövbə etməzlər, öz məqamlarını tövbə etməkdən üstün bilirlər və özlərini mütləq məsumiyyət məqamına sahib olduqlarını və nəcisin murdarlaya bilmədiyi miqdarda olan su hesab edirlər.

1. “İlahinamə”, 2726-cı beyt: Fəridəddin Əttar Nişapuri.

Sufiliyin rəvayətlərdə də məzəmmət olunması ondan xəbər verir ki, belə təriflərin xarici obyektiv aləmdə nümunəsi yoxdur. Əks halda İmamların (ə) sufilərlə ciddi ciddi müxalifətçiliyinə yer yoxdur. Həzrət Rəsulallahdan (s) sufilərin məzəmməti haqqında belə nəql olunmuşdur: O həzrət (s) Əbuzərə buyurdu:

“Axirəzzamanda bir qrup meydana gələr ki, yay-qış yun paltar geyinələr, güman edələr ki, yun paltar geyinməklə başqalarından üstündürlər. Belləri səmavi mələklər və yer üzündə olan mələklər tərəfindən lənət və nifrin olunurlar”. Yaxud da o həzrətdən (s) nəql olunan başqa bir hədisdə, sufiləri kafirlərdən daha azmış şəxslər kimi tanıtdırır və onların atəş əhli olduqlarını deyir və haqlarında belə buyurur: “Onların səsi uzunqulağın səsi kimidir”. Bir qrup sufi İmam Rzaya (ə) Məmunun müavinliyini qəbul etdikdən sonra belə dedilər: “Sizlər hərçəndki bu məqama ən layiqli olanlarsınız, amma yun paltar geyinməli və sufilərin zahirinə uyğun olmalısınız”.

İmam (ə) onlara tənə vuraraq belə dedi: “Niyə əsas olanı kənara qoyub ikinci dərəcəli şeylərdən yapışmısınız?! Hakimin əsas vəzifəsi rəftar və hökm verməkdə ədaləti icra etmək, sözdə sədaqətli olmaq və əhdə vəfa etməkdir.” Daha sonra – “Allahın Öz bəndələri üçün yaratdığı zinəti və təmiz (halal) ruziləri kim haram buyurmuşdur?” ayəsini oxumaqla həzrət Yusifin (ə) geyim tərzinə işarə edərək onlara çatdırdı ki, Allahın zinətlərindən, nemətlərindən istifadə etməyin iradəsi yoxdur.¹ Onlardan bəziləri İmam Rzaya (ə) etiraz etdilər ki, necə zahidlik iddiası edir, bir halda ki, maddi nemətlərdən çox istifadə edir, çox bəhrələnirsən! İmam (ə) cavab olaraq təzə və gözəl libasının altındakı köhnə paltara işarə edərək buyurdu: “Üstdəki geyim camaat, onun altındakı isə Allah üçündür”. İmam (ə) bununla onlara çatdırdı ki, onların bir çox işləri riyə üzündəndir.²

1. “Biharul-Ənvar”, c. 1, s. 351, “Həzrət Rzanın (ə) mübahisələri”, 11-ci hədis.

2. Həmin yerdə, c. 8, s. 222, “Namazda icazəli geyim” bölməsi, 8-ci hədis.

İmam Sadiqin (ə) bir qrup sufi ilə qarşılaşması dastanı və o həzrətin (ə) onlarla mübahisələri geniş şəkildə “Kafi” kitabında gəlmişdir, oxucular ora müraciət edə bilirlər.¹

Maraqlanan oxucular İmamların (ə) sufilərin məzəmməti haqqında nəql olunmuş rəvayətlərlə tanışlıq üçün Müəqəddəs Ərdəbili kimi tanınan Molla Əhməd ibn Məhəmmədə (vəfat: 993 h.q.) aid olan “Hədiqətüş-Şəriət” kitabına müraciət edə bilirlər. Bu kitabda imamlardan (ə) bu zəmində nəql olunan çoxlu rəvayətlər toplanmışdır. Hər halda, bu mövzu ilə bağlı rəvayətlərin bəzilərinin sənəd silsiləsindəki iradları nəzərə almasaq, ümumi olaraq demək olar ki, bu məzəmmətlər təsəvvuf haqqında belə təriflərin ən azı bəzi təsəvvuf iddiasında olanlara aid olmadığına işarə edir, əks halda həqiqi din övliyalarının məzəmmət obyektinə çevrilməzdilər.

1.3. Mənəviyyat

Son zamanlar yayılmış terminlərdən biri də “mənəviyyat” sözüdür. Bəzi yazarlar yeni əsri mənəviyyat əsri adlandırmışlar və hətta belə proqnoz vermişlər ki, XX əsr ya mənəviyyat əsridir, ya da ümumiyyətlə “əsr” deyilən bir şey olmayacaq. Yəni, bəşər öz əli ilə yaratdığı kütləvi qırğın vasitələri ilə və modernizm əsri ilə, müxaniki həyatın tələbləri ilə yanaşı əgər mənəviyyata sarı yönəlməse, həlak olmağa sürüklənəcək. Abzerovator jurnalı Fransa çağы Andrey Malrodan nəql edir: bir müddət Fransanın mədəniyyət naziri işləyən fransız yazıçı yazır: “XXI əsr ya ümumiyyətlə olmayacaq, ya da mənəviyyat əsri olacaq”.²

Amma görəsən “mənəviyyat”da məqsəd nədir? Bu termin neçə vaxtdır ki, qərb yazıçılarının yazılı ədəbiyyatlarında müzakirə olunur, amma təəssüflər olsun, indiyə qədər heç bir lüğət kitabları, yaxud “ensiklopediya”lar bu termin haqqında bütün nümunələrini əhatə edən dəqiq tərif verməmişdir.

1. “Əl-Furu min Əl-Kafi”, Məhəmməd ibn Yəqub Kuleyni, c. 5, “Sufilərin İmam Sadiqlə (ə) görüşü” bölməsi.

2. “İmam Xomeyni əsri”, Mir Əhməd Rza Hacı.

Buna əsasən də, bu terminin həddləri, onu başqalarından fərqləndirən sərhədləri, yaxud onun ifran və din kimi terminlərlə ortaqlığı o qədər də məlum deyil.

Amma bu haqda qəti şəkildə demək olar ki, elə buna görə də qərblilər sekolarizm və humanizm əsaslarına söykənərək müasir insanın mənəvi ehtiyaclarına cavab vermək istəyirlər. Buna görə də, Qərbdə formalaşan mənəviyyat ümumi olaraq sekolar mənəviyyatlar növündəndir və liberalizm dünyagörüşü, ideologiyası ilə uyğundur. Misal olaraq, Qərbdə aktiv olan Buddizm, Hinduizm, Çinizm kimi bəzi Şərq, yaxud da istər avropalı, amerikalı, qırmızıdərililərə məxsus olsun, ümumiyyətlə Qərb mənəviyyatlarını göstərmək olar. Bunların hamısı ya Qərbin sekolar prinsipləri ilə uyğundur, ya da Qərb informasiya vasitələri ilə təbliğ olunan rənglərlə çöhrələnmiş Qərb mənşəli mənəviyyatlarıdır.

Yeni mənəviyyatçılıq, mənəviyyat üçün hətta Allaha etiqad etməyin zəruri olmadığını deyir. O ki, qaldı din. Onların əksəriyyəti mənəviyyatı ilahi dinlər dairəsindən kənarda axtarırlar, yaxud da ən azı ona nail olmağı din və dini maarif tərəfindən gözləmir, tələb etmirlər. Mənəviyyata belə yanaşmağın nəticəsidir ki, hətta şeytanpərəstlik və cindarlıq da mənəvi ayinlər zümresindən sayılır.

Bəzi daxili yazıçılar da belə iddia etmişlər ki, “mənəvi həyat, zəruri olaraq köklü qədim dinlərdən birinə bağlı olması mənasında deyil, əksinə, insana aramlıq, şadlıq, ümid verən aləmə, insana baxış dünyagörüşünə sahib olmaqdır”¹. Bu tərifdə mənəviyyat və dindarlıq arasında ayrılmaz rabitə yoxdur. Müasir insanın bu növ mənəviyyata ehtiyacı oradan qaynaqlanır ki, müasir həyat və zaman ruhi problemlər, çətinliklər, iztirablar, qəm-qüssə, ürək sıxıntıları, özünü itirmə və puçluq hissi yaşadır, müasir elm və ağıl da bu ruhi və psixoloji problemləri həll edə bilmir.

1. “Azadlığa tərəf”, Mustafa Məlikyan.

Onun üçün şadlıq, aramlıq və yaşamağa ümid yaradan, insanın varlıq aləmi haqqında mənalı təsəvvürə, izaha və onun batini razılıqla yaşamasına səbəb olan bir fenomenin axtarışındadır.

Qərblilərin və bəzi daxili yazarların nəzərində “mənəviyyat”da məqsəd o şeydir ki, ondan yararlanmaq, istifadə etmək onda belə halların əmələ gəlməsinin qarşısını alır və insanda belə hallarla mübarizə etmək qüdrəti yaradır. Belə mənəviyyat nə Allaha inamı, nə peyğəmbərlərin (ə) gətirdiyi xəbərlərə inanmağı və nə də bu maddi dünyanın fəvqündə, arxasındakı başqa bir dünyanın varlığına ehtiyacı tələb etmir. Mənəviyyatda insanın qazandığı yeganə şey “bir növ batini razılıqdır, əlbəttə bu, insanın həyatının yalnızca bu dünya ilə məhdudlaşması, ya da şəxsin öz nəzərinə əsasən dünyadan sonra həyatın varlığının olması ilə uyğundur”.¹

Əlbəttə, aydındır ki, dini mənəviyyat sekolar mənəviyyatdan fərqlənir. Dini mənəviyyat insanı dünya həyatı ilə məhdudlaşdırmış. Onun əsl həyatının başqa bir yer olduğunu deyir və bütün şadlıqları, qorxuları, ümidləri ilə birlikdə onun bütün dünyasını həqiqi həyata çatmaq üçün məhz bir keçid və körpü hesab edir. İslam nəzərindən içində Allah olmayan mənəviyyatın mənası və əhəmiyyəti yoxdur. Əsas etibarilə həyatın əsl mənbəyinə birləşmədən həqiqi şadlıq, ümid hasil olmayacaq və insanı həyatın o əsl mənbəyinə birləşdirən dini mənəviyyatdır və mənəviyyat insanın varlığına və həyatına məhz dinin kölgəsində məna bəxş edir.

1.4. Dini və Sekulyar İrfan

Ümumi bir bölgüdə, irfanı iki – dini və sekulyar – dəstəyə bölmək olar. Dini irfan yəni, ilahi dinlərdən alınmış, qaynaqlanmış irfan.

1. “Moştaqi və məhcuri”, Mustafa Məlikyan.

Bu elə bir irfandır ki, özünün son hədəfinin nəinki yalnızca Allaha qovuşmaq və “Qürb” (Allaha yaxınlıq) məqamına çatmaq olduğunu deyir, əksinə, inanır ki, bu hədəfə qovuşmaq vasitələri də həmçinin dindən alınmalıdır və dini maarifə uyğun olmalıdır, yaxud da ən azı dini maariflərə zidd olmamalıdır.

Bunun müqabilində, dini təlimlərə, maarifə etinasız yanaşan, mənəvi seyrin sonunu, hədəfini Allahdan başqa bir yerdə axtaran, insanı yalnızca dünya həyatı ilə məhdudlaşdıran hər növ irfanı “sekulyar” irfan adlandırırıq. Allahdan başqa şeyləri metafizik olsa belə öz hədəfi ünvanında seçən bütün irfanlara və yaxud da din və şəriətdən başqa bir vasitə ilə özünün son hədəfinə qovuşmaq niyyətində olan irfanlara sekulyar irfan deyilir.

1.5. Həqiqi və Yalançı İrfan

Bütün dini irfanları zəruri olaraq həqiqi irfan hesab etmək olmaz. Çünki bir din təhrif oluna, ya da kimlər tərəfindənsə yaradıla və varlığın mənşəyi, mənbəyi və Allah-taaala haqında yanlış təsəvvür verə bilər. Belə bir dində arifin şəxsi son hədəfi Allaha qovuşmaq ola bilər, amma məhz həmin dinin mövzusu olan Allah qeyri-həqiqidir. Buna əsasən, belə bir dindən qaynaqlanan irfan qeyri-həqiqi irfan olacaq.

Misal olaraq, yəhudi və “Kavala” irfanını göstərmək olar. Bunlar yəhudi dinindən qaynaqlanan irfan olsalar da yəhudiliyin təhrif olunmasına əsasən, onun irfanı da həqiqi irfan ola bilməz. Əksinə, o, yalançı irfan kimi tanınır. Məsihi irfanını da həqiqi irfan hesab etmək olmaz, çünki məsihi irfanı Xristianlıq dinindən qaynaqlansa da, mövcud məsihi dini təhrif olunmuşdur, hətta düzəltmə bir dindir.

Buna görə də həqiqi irfan o irfandır ki, həqiqi dindən qaynaqlanmış olsun. Həqiqi irfan nəinki yalnız həqiqi hədəfin axtarışındadır, hətta özünün mənəvi seyrinin təlimlərində də tamamilə həqiqi dinə və şəriətə tabedir.

Həqiqi irfan o irfandır ki, məşuqa, varlığın həqiqi mənbəyinə, Allah-taalaya qovuşmaq yolunun yalnız Onun razılığını qazanmaq və Onun əmrlərinə itaət etmək olduğunu deyir. Buna əsasən, məşuqa qovuşmaq yolunu keçmək üçün onun sözlərinə, istəyini başa düşməyə qulaq verməlidir ki, onun istədiyi şəkildə rəftar etsin, Onun bəyənmədiyi yoldan çəkənsin.

Çünki məşuqa qovuşmaq üçün onun iradəsi və istəklərinə zidd əməllərin mənası yoxdur. Allah-taala da Özünün xəbərlərini və istəklərini şəffaf, təhrif olunmamış, məsum şəkildə Özünün sonuncu elçisi vasitəsilə bəşərin ixtiyarında qoymuşdur. Bu zəmində heç bir şəkildə şübhə və dumanlı bir nöqtə yoxdur. Buna əsasən həqiqi irfan, həm son hədəfi, həm də bu hədəfə nail olmaq metodu həqiqi və məsum dindən alınan irfandır. Bundan başqa hər növ irfan yalançı irfanlar cərgəsində yer alır.

2- MÜASİR İNSANIN MƏNƏVİYYATA VƏ İRFANA YÖNƏLMƏSİNİN AMİLLƏR

Əgər müasir zamandakı din və mənəviyyatın vəziyyətinə öləri nəzər salsaq, öz fakt və ümumi məlumatlarımızı gözden keçirsək, müasir insanın nisbətən uzun fasilədən sonra yenidən din və mənəviyyata üz tutduğunu təsdiqləyəcəyik. Müasir əsrin insanı arasında xüsusilə də son zamanlarda belə bir meylin varlığının isbatı üçün dəlil göstərməyə ehtiyac yoxdur. Dünyanın hər bir guşəsində camaatın mənəvi və dini kitablara şiddətli meyli, dünyanın müxtəlif yerlərində camaat arasında dini və mənəvi yığıncaqlarda iştirak etməyə həvəs, mənəviyyata istəklə, dinə maraqla bağlı söhbətlərin, dialoqların hazırlanması bu iddianın açıq-aydın şahidlərindəndir.

Misal olaraq, Avropada, Amerikada islami və irfani kitabların görünməmiş şəkildə qarşılandığını demək olar. Eləcə də Amerika və Hind irfani və mənəvi kitabları İslam ölkələrindəki insanları düşündürür.

Bizim ölkədə mənəvi və irfani yığıncaqlar yüksək şəkildə keçirilir. “Xaneqah”lar (sufilərin toplaşdığı ev) aşkar və gizli şəkildə, açıqda və zirzəmilərdə daim yeni müridləri cəzb etməkdədir. Ölkəmizdə irfan, mənəviyyat, metafizik təlimlər və s. adı ilə mərkəzlər, müəssisələr formalaşmışdır.

Dünyada belə bir meylin varlığına başqa bir şahid musiqi, film, multfilm, roman, dastan və s. kimi sənət və mədəniyyət sahələrinin müxtəlif mənəvi istehsallarıdır. Cadugərlik, falçılıq, alınyazısı, öncədən proqnozlar, cindarlıq, şeytanla əlaqə qurmaq və s. kimi mövzularda kitabların nəşr olunması və onların böyük tirajla satışı buna başqa bir nümunədir. Təəssüflər olsun ki, belə kitabların bizim ölkədə də çoxlu müştəriləri var.

Belə ki, yuxarıdakı mövzular haqqında müxtəlif kitablar tərcümə olunaraq böyük tirajlarla camaatın ixtiyarında qoyulmuşdur. Hətta falçılıq¹ və alınyazısı² ensiklopediyası nəşr olunur. Hər halda, belə sahələri camaatın yaxşı qarşılamaı və bu cür kitabların yüksək satışı ümumi mənada və öncə qeyd olunan tərifi əsasən dünyada camaat arasında mənəviyyata meyl dalğasının varlığından xəbər verir. Qərb insanı arasında mənəviyyata üz tutmağın varlığı haqqında bir çox dəlillər vardır ki, uzun olmasın deyə onları xatırlatmırıq və oxucunu digər mənbələrə baxmasını deyirik.³

Ziyalı yazıçı və iddiaçıların yazılarına öləri baxış da həmçinin göstərir ki, irfan və mənəviyyat mövzuları, əsasən də son zamanlar, onların əsərlərində də tez-tez vurğulanır. Müşahidə edirik ki, bəzi ziyalı iddiaçılar bu mənəviyyata, irfana meyl bazarında islami irfan və mənəviyyat düşüncələri yaratmaq əvəzinə sekulyar və dinsiz,

1. “Falçılıq Ensiklopediyası”, Katarar.

2. “Alınyazısı Ensiklopediyası”, Linda Qudmen və Yedeqran.

3. “İmam Xomeyni Əsri”.

hətta Allahsız məniyyat haqqında söhbət açırlar və qədim irfanların, dinlərin, Mani, Zərdüştlük, Həxameneşyan kimi qədim İran qövmlərinin mənəviyyatının təbliğinə üz tutmuşlar. Bu, alimləri və dünyanın bir çox yerlərindən olan insan qruplarının İslam mənəviyyatına və ayininə meyl yarandığı bir zamandır.

Amma görəsən bu meylin səbəbləri və amilləri nədir? Bəşər nə üçün nisbətən uzun zaman fasiləsindən sonra yenidən mənəviyyata üz tutmuşdur? Aşağıda bu meylin bəzi ən mühüm səbəb və amillərinə işarə edirik:

2.1. Modern Elmə, Ağıla, Rasionalizmə və Məntiqə Ümitsizlik
Müasir bəşər modernizm dövründə güman edirdi ki, yeni elm onun bütün problem və iztirablarının həlledicisidir.

Buna əsasən də hər bir qeyri-elmi və metafizik ideya ilə şiddətlə mübarizə aparırdı. Maarifçilik dövrünün qabaqcıllarından biri olan Denis Didro (1713-1784) təbiətin mesajını yeni əsrin insanına belə çatdırır: “Ey xurafat bəndəsi! Öz xoşbəxliyini bihudə olaraq səni yerləşdirdiyim bu aləmin sərhədlərindən o tərəfdə axtarma! Şücaətli ol və özünü mənim hüququmu tanımayan bu üsyankar rəqibim olan dinin boyunduruğundan azad elə. Mənin qüdrətimə qəzəb edən allahları kənara qoy və mənim qanunlarıma qayıt. Bu zaman dərk edəcəksən ki, həyat yolun gül-çiçəyə dolmuşdur”.¹

Digər tərəfdən də maarifçilik dövrünün rasionalizmi o həddə çatmışdı ki, hər bir “irrasional” (ağıla aid olmayan, ağıl ilə isbat oluna bilməyən, ağılın imkanlarındna xaric olan, isbatolunmaz) sözün “anti-rasional” (ağıla zidd olan) olduğunu güman edirdilər və buna görə də bir çox dini və mənəvi iddiaları inkar edirdilər. Rasionalistlərin əsas şüarı ingilis riyaziyyatçısı Kliffordun bu qısa və fəsahtli sözündə xülasələnirdi, o deyirdi: “Kimsənin heç bir zaman və heç bir yerdə kafi olmayan dəlillər əsasında hər hansı bir şeyə inanması düzgün deyil”².

1. “Fəlsəfə Və Aydınlaşdırma, İlahiyyət”, Ernest Kasirer.

2. “The Ethics of Belief”, W. K. Clifford, in Philosophy of Religion.

Bu söz, əlbəttə ki, İslam mənəviyyatı, şiə təfəkkürü və irfanı fəzasında tam doğru sözdür. Amma Klifford bu söz ilə istəyirdi ki, din, mənəviyyat və dini inancları qeyri-əqli (qeyri-rasional) və “əsaslandırılmış dəlil”ə malik olamayan bir fenomen bilsin. Müasir insanın anti-din olması və mənəviyyatdan yayınması o yerə çatmışdı ki, hətta elmi yığıncaqlarda, universitetlərdə “Allah” adının çəkilməsinə razı deyildi. Ona görə ki, belə bir varlığı qəbul etmək və ona inanmaq qeyri-elmi, xurafat, əfsanə sayılırdı. Elm və elmi ocaq fəzasının xurafı və əfsanəvi fenomenlərdən uzaq olmasını istəyirdi.

Müasir insanın elmi qüruru o yerə çatmışdı ki, təcrübəni hər bir düşüncənin elmiliyinin və həqiqiliyinin isbatı üçün yeganə yol bilirdi. Hər bir qeyri-təcrübə sözü qeyri-elmi hesab edirdi. Nəinki yalnızca ilahiyat və metafizik məfhumlarına, hətta əxlaqi məfhumlara da qeyri-elmi və nəticədə də mənasız kimi baxırdı. Onların “doğru” və “yanlış”lığı haqqında fikiri mənasız sayırdı. Ona görə ki, bir düşüncənin “mənalı”lığı və ya “mənasız”lığının meyarını “verifikasiya” (təcrübə olunan: o da hissi təcrübə cinsindən olmaq şərti ilə) hesab edirdi. Bir sözün “doğru” və “yanlış”lığı onun “mənalı” olmasından sonra mənə daşdığına görə, elə isə hər hansı bir şey mənalı olmasa, əsas etibarilə onun doğru-yalan olması haqqında tədqiqata növbə çatmayacaq.

Saentizm və rəasionalizm hamıdan çox Qərbi bürüdü və onları din və mənəviyyatdan uzaqlaşdırdı. Bir çox Şərq, xüsusilə də İslam ölkələri böyük zərərlər gördü, əlbəttə onun xidmətləri və yaxşı cəhətlərindən də məhrum idilər. Amma təəssüflər olsun ki, bu ruhiyyənin Qərb alimləri arasında yayılması və modern elmin, ağılın mərkəzliliyi və onun müasir insanın bütün elmi və əməli sahələrinə hakim olması bəzi müsəlman alimlərini də qorxu altında özünə tabe etdi. Belə ki, onların din və dini təimlər barəsindəki təfsirləri qərblilərin seantik təsirinə olduqca məruz qaldı.

Misal olaraq, İqbal Lahurinin və onun arxası ilə də doktor Şəriətinin “xatəmiyyət”ə (peyğəmbərliyin sonu) verdikləri təfsir aşkar şəkildə bu meylin təsiri altındadır. Bu şəxslər müasir insanın əqli yetkinliyini və inkişafını peyğəmbərliyin və peyğəmbərlər (ə) silsiləsinin kəsilməsinin əsas səbəbi hesab edirlər. Onlar iddia edirlər ki, xatəmiyyət dövründə bəşəriyyət ağıla və müasir elmə söykənməklə, elmi metoddan (induksiya və təcrübə) kömək almaqla öz ayağı üstündə dayana və özünün bütün problemlərini, məsələlərini həll edə bilər.¹

Amma çox çəkmədi ki, bəşər bu elmi qürurun möhkəm yuxusundan oyandı. Modern elmin çatışmamazlıqlarını bütün varlığı ilə hiss etdi və bu nəticəyə gəldi ki, hər bir insani problemin həlli rəşionalizmin və modern elmin işi deyil. İnsan bir neçə cəhətə malik bir varlıqdır. Bəşərin ən mühüm ehtiyac və dərdləri onun vücuti dərdləri, ruhi, psixoloji, daxili ehtiyaclarıdır və müasir elm bunlara münasib cavab verə bilməz. Bəşər get-gedə bu nəticəyə gəldi ki, təcrübi elm onun bütün problemlərini həll edə bilməz. Bir çox əsas, fundamental insani ehtiyaclar təcrübi elmin sahəsindən kənardır.

Digər tərəfdən də ağıl, əqli metodlar və əqli elmlər də böyük əhəmiyyət və rola malik olmasına baxmayaraq, insanın vücuti ehtiyaclarının məhz bir hissəsinə cavab verirlər. Ümumi olaraq demək olar ki, müasir insan bu nəticəyə gəldi ki, sırf fəlsəfi, elmi və əqli sistemlər insanın bütün ehtiyaclarını təmin etməkdə lazım olan bacarığa malik deyillər.

Bəlkə də demək olar ki, pozitivistlər istəmədən belə bir nəticənin hasil olmasında ən mühüm rola malik idilər.

1. Bu baxış və ona iradlarla və həmçinin xatəmiyyətin düzgün izahı ilə tanışlıq üçün müəllifin “Xatəmiyyət, İmamət və Məhdəviyyət” kitabəna müraciət edə bilərsiniz.

Onlar “verifikasiya”nı özünün yüksək zirvəsinə çatdırdılar və isbat etdilər ki, verifikasiya (təcrübə olunmaq) “mənalılıq”ın meyarıdır və təcrübə olamayan (verifikativ) hər bir hökm (təsdiq) və məfhum (təsəvvür) mənasızdır. Həmin ifrat baxış bir çox alim və ümumi camaatın verifikasiyanın yanlışlığını və onun arxası ilə də bəşəri elm və ağılın bacarıqsızlığını aşkar şəkildə müşahidə etməsinə səbəb oldu. Buna əlavə olaraq, insanlar Allahdan ayrı və müstəqil olan müasir elmin məhsulunu və bəşərin əqli tədbirlərini XX əsrin birinci yarısında iki dünya müharibəsində bütün varlığı ilə hiss etdi.

2.2. Anti-Mənəviyyat Fəlsəfələrin Yanlışlığının İsbatı
İşarə etdiyimiz kimi, modernizm dövründə “anti-mənəviyyat” və “anti-din” nəzəriyyələşdirilmişdir. Qərb alimlərinin təbiri ilə desək, bir sıra pozitivistlər Qərb tarixində Vitgenşteynin fikirlərinin və düşüncələrinin təsiri altında “Vyən” toplantısı vasitəsilə və mütləq mərkəzinin təşkil olunması ilə ən ifrat və ən anti-din fəlsəfə və düşüncə sistemini – “Pozitivizm Fəlsəfəsini” – yaratdılar.

“Vyən” halqası adı ilə tanınan bu qrup qısa müddət ərzində Qərbdə və onun ardınca da dünyanın hər yerində elmi və fəlsəfi fəzanı öz ixtiyarları altına almağı bacardılar. XX əsrin 4, 5 və 6-cı onilliklərində bütün fikir və düşüncə mərkəzlərini özlərinə məğlub etdilər. Saentizm pozitivizmin tənəkkürünün əsas cəhəti idi.

Amma sonda bu fəlsəfə və buna oxşar digər fəlsəfələr də sönməyə üz tutdu. Pozitivizmin bəzi müdafiəçiləri və Vyən halqasının üzvləri bu tənəkkürə elmi tövbələrini ümumi şəkildə elan elədilər və bunun özü anti-din olanlarla mübarizə üçün dindarların əlində münasib silah idi. Buna əlavə olaraq, pozitivizmin fikri əsaslarının yanlışlığı aşkar oldu. Onların düşüncələrinin ən mühüm prinsipi olan “mənalılığın meyarı” bir çoxlarının elmi tənqidlərinə məruz qaldı. Onun ən sadə iradə özü ilə ziddiyyət təşkil etməsi idi.

“Yalnız verifikativ (təcrübə olunan) hökmlərin mənası var” sözünün özü qeyri-təcrübi (qeyri-verifikativ) bir hökmdür və bu prinsipə əsasən də onun özü mənasız olmalıdır. Mənasız söz ilə də bütün sözlərin və hökmlərin “mənalılıq meyarı”nı təyin etmək olmaz.

2.3. Anti-Mənəviyyat Sistemlərin Məğlubiyyəti

Anti-mənəviyyat fəlsəfələrə əlavə olaraq, bu fəlsəfələrin təsiri altında yaranan bəzi anti-mənəviyyat sistemlər də XX əsrin sonlarında rəsmi şəkildə öz məğlubiyyətlərini elan etdilər. Bildiyimiz kimi, XX əsrdə dünyanın təqribən yarısı Kommunizmi, Marksizmi sevirdi. Bu elə bir sistem idi ki, onun ən mühüm cəhətlərindən biri anti-mənəviyyat və anti-din olmaq idi, din və mənəviyyatı millətlərin tiryəki hesab edirdi və bu tiryəklə mübarizəni özünün mütləq vəzifəsi bilirdi.

Avropada, Asiyada, Amerikada dünyanın yarısı da həmin sistemə aşiq idi və özlərinin bütün qədim amal və arzularının ödənməsini bu anti-din sistemdən gözləyirdi. Amma XX əsrin sonralında dünya xalqları son dərəcə təəccüb və inamsızlıq içində bu sistemin rəsmi şəkildə çökməsinin şahidi oldu. Nəhayət, Kommunizm sistemi XX əsrin 9-cu onilliyində rəsmi şəkildə bacarıqsızlığını və nəticədə də özünün məhv olmasını elan etdi. Hamı bu həqiqəti başa düşdü ki, bu sistem xəyali ilğımdan başqa bir şey deyil. Və bəşəriyyətin həqiqi ehtiyaclarına cavab verməyə acizdir.

Bu həqiqət camaatın dinə meyl və istəyinə, mənəviyyat tələbinə yeni bir həyəcan verdi. Bu kommunist sisteminin boyunduruğundan nisbi müstəqillik və ən azı düşünmə müstəqilliyi qazanan bir çox millətlər yenidən mənəviyyata və dinə meyl hiss etdilər. Onlar bütün varlıqları ilə bu anti-mənəviyyat sistemin çatışmazlığını, zəifliyini duydular.

Buna əlavə olaraq, hələ də bu sistemlərin rəsmi hakimlik etdiyi Çin, Kuba kimi ölkələrdə, artıq din və mənəviyyatla qədim şiddətli müxalifətçilik və kobudluq görünür. Əksinə, onlar çalışırlar ki, müəyyən həddə bir növ materializm ilə uyğun olan mənəviyyatı yaysınlar. Buna görə də Budda, Hind, Qırmızıdəriliilər və sekolarizm mənəviyyatları ilə nəinki müxalifətçilik etmirlər, hətta özləri belə bu cür mənəvi məktəblərə üz tuturlar. İxtiyarlarında olan bir çox informasiya və təbliğ vasitələri ilə çalışırlar ki, öz millətlərinin mənəvi yağılarını söndürmək üçün sekulyar və qeyri-dini mənəviyyatları yaysınlar.

Maraqlıdır ki, Kubanın kommunist sisteminin rəhbəri Fidel Kastro rəhbərlik müddətinin sonu haqqında deyir: “Ölkənin idarəçiliyi Allah istəyəne qədər əlimdə olacaq, əvvəlcə Allahın istək və iradəsi və ondan sonra da camaatın istək və iradəsi hər şeydən üstündür”.¹

1. “İmam Xomeyni Əsri”.